

דור שבו

פרשת שמיני, תש"פ, מספר 1364

מדוע קוראים לשואה "השואה"/"The Holocaust"?

דן מכמן

יְפֹל בָּהּ, תה' לה:ח).¹ במשמעות זו – "אסון" – היא שימשה בעברית לאורך הדורות, ובגלגול מחודש בעברית המדוברת והכתובה של היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, מאז ראשית המפעל הציוני בסוף המאה התשע-עשרה. בעיתון הצפירה מיום 8 בינואר 1896 ניתן למצוא את הכותרת: "דה"י (=דברי הימים, כלומר: ההיסטוריה של היהודים): שואה וקנאה". כיוצא בכך, עיתון ההסתדרות דבר דיווח ב-22 ביוני 1932 על מצוקת המים בירושלים בתיאור זה: "עם עבור כל יום בתוך יסורי המים בירושלים הולך ומתברר יותר ויותר, כי מצב זה אם ימשך ימיט שואה על חייה והתפתחותה הכלכלית של ירושלים".

בהמשך לכך אנחנו מוצאים את המילה "שואה" כמשמשת בעיתונות ובדיווחים מוסדיים לתיאור גורלם של היהודים בגרמניה מרגע עליית הנאצים לשלטון שם ב-30 בינואר 1933 ואילך, ולאחר מכן – בארצות שנכבשו על ידי גרמניה ובארצות שהיו בעלות בריתה. הסופר והמשורר חיים נחמן ביאליק אמר בנאום הפתיחה בוועידת הסופרים העבריים, עוד בסיון תרצ"ג,² כי "בשעה זו, אחרי השואה הגדולה שבאה כחטף על היהדות הגרמנית".³ בדיווח שנכתב ב-14 במרס 1938, יומיים לאחר סיפוח אוסטריה לגרמניה ("האנשלוס"), הכתיר היומון הצופה, ביטאון תנועת "המזרחי" בארץ-ישראל, את כותרת המשנה של הידיעה על "יהודי אוסטריה בימי הזעם" בניסוח: "איך באה השואה". ככל שרבו הידיעות על הרדיפות, וככל שהידיעות עצמן העידו על החרפתן, התעצם המטען הסמנטי של המושג, עד שהיה ל"השואה" בה"א הידיעה – דבר שקרה בעיקרו של דבר לאחר תום מלחמת העולם השנייה.³ במובן זה

מדי שנה, בסביבות ימי הזיכרון השונים לשואה (כ"ז בניסן, י' בטבת, 27 בינואר), מתפרסמת כתבה כלשהי שבה נטען, כי הכותב/ת מצא/ה במועד זה או אחר את "האזכור הראשון" למונח "השואה" (בעברית) לציון רדיפות היהודים בידי הנאצים. באופן אחר מתנהל דיון על השימוש במונח Holocaust באנגלית: האם הוא ראוי מבחינת מובנו למה שאירע ליהודים בימי השלטון הנאצי? יש גם שהניחו כי היה זה המושג הראשון והיחיד לציון אירוע זה שלא בעברית. ואולם, ההצהרות הללו בטעות יסודן, כפי שנראה להלן.

הגדרת גורל היהודים בימי המשטר הנאצי במונח מיוחד, המבדיל אותו מכלל אירועי הרדיפות והפשעים שביצעו הנאצים מזה ומפרשות אחרות של רדיפות היהודים במהלך ההיסטוריה מזה, ראויה לתשומת לב. שכן, הענקת שם מיוחד ונפרד לאירוע היסטורי כלשהו

מבדלת אותו מכל השאר, וקובעת התייחסות אליו כפרשה עצמאית, הן בזיכרון והן בהיסטוריוגרפיה.

התחושה העממית הרחבה בין היהודים, עוד בזמן קיומו של הרייך השלישי, אך ביתר שאת מיד לאחר נפילתו בשנת 1945, כי התרחש אירוע מיוחד במינו שהם עמדו במרכזו, היא שהביאה הלכה למעשה – בלא החלטות רשמיות "מלמעלה" – לעלייתם של מספר מושגים, כפי שנראה להלן. המונחים השונים לא צמחו בפשטות והתקבלו מייד על דעת הכול, אלא עברו גלגולים שונים וגם התחרו ביניהם. בנוסף לכך, התשובה לשאלה: מה בדיוק נכלל באירוע זה לא הייתה מוסכמת על כולם. בספרים ובמאמרים שונים, וכן בערכים במרשתת, ניתן למצוא התייחסויות שונות למונחים "השואה" ו-Holocaust, אך לצערי הן רצופות בשגיאות בתחום הסמנטיקה וההיסטוריה של המונחים.

המונחים השונים לציון המאורע

המילה "שואה" מקורה, כידוע, בתנ"ך, ומשמעותה על פי רוב – אסון גדול, בדרך כלל אסון בלתי צפוי ("וַיָּמָה תַּעֲשׂוּ לְיוֹם פְּקֻדָּהּ, וְלִשְׂוֹאָה מִמְּרָחֵק תָּבוֹא", יש' יג; "תְּבוֹאָהּ וְשֹׂאָה, לֹא יָדַע, וְרָשְׁתָּ אֶשֶׁר טָמַן תִּלְכְּדוּ, בְּשֹׂאָה

* פרופ' (אמריטוס) דן מכמן, המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי, מכהן גם כראש המכון הבין-לאומי לחקר השואה ומופקד הקתדרה לחקר השואה ע"ש ג'ון ניימן ביד ושם.

1 לצד זה יש למילה זאת משמעויות נוספות: שממה, סופה.
2 בתוך: ג' אמתי (עורך ומלקט), דברים שבע"פ של חיים נחמן ביאליק, א', תל אביב.

3 יש לציין שהיו עליות וירידות במידת השימוש במושג במהלך ימי השלטון הנאצי, במתאם מסוים למידע על הרדיפות. על פי הסטטיסטיקה המובאת באתר "עיתונות יהודית היסטורית", היקרות המושג "שואה" (וגם "השואה") בעיתונות העברית לאורך ימי גרמניה הנאצית היא כדלהלן: 1932: 49; 1933: 83; 1934: 96; 1935: 105;

הן בעברית והן בהגייתו היידישית, שימש עד לאחרונה כמונח המוביל בקרב הציבור החרדי.⁹ לצד "חורבן" השתמשו הניצולים מיד לאחר השואה בעוד שלל מונחים: "הקסטרופה",¹⁰ "קטקליזם" (כלומר, רעידת אדמה אדירת ממדים),¹¹ "כיליון",¹² "השמדה",¹³ "שקיעה",¹⁴ ובפרסומים דתיים בימי השואה ולאחריה עד היום: "ימי הזעם" "שנות הזעם" ו"שעת הזעם". מסביבות שנת 1960 החלה להשתרש המילה

היוונית Holocaust (לעתים האות הראשונה בגודל רגיל, אך בד"כ באות ראשית) כציון ל"השואה", במיוחד באנגלית. פירושה המקורי של מילה זאת ביוונית היה "קורבן הנשרף כליל", והיא ציינה בעת העתיקה קורבנות שהוקרבו לאלים ביוון. בעקבות זאת נעשה בה שימוש בתרגום השבעים לתרגום המונח "קרבן עולה" התנ"כי. מתרגום השבעים עבר המונח גם לתרגום הלטיני לתנ"ך, הוולגטה, ומשם – למילונים אירופאיים שונים. מאז המאה השש-עשרה שימשה המילה – באנגלית במיוחד – כמונח חילוני לתיאור אסונות שונים ומשונים (שריפות, טביעת אוניות, מקרי טבח), וכך היה גם במחצית הראשונה של המאה העשרים, ובכלל זה בימי מלחמת העולם השנייה.¹⁵

חירת המונח הזה נבעה מצירוף נסיבות: (א) תפיסתו (ב-1960) ומשפטו (בשנים 1962-1961) של אדולף אייכמן שזכו לסיקור תקשורתי עולמי רחב; (ב) "חקר המבצעים" (=תחום המחקר העוסק בגרמנים ובעוזריהם) הגיע לקראת סוף שנות החמישים למסקנה כי

התקבלה המילה הזו למינוח הרשמי של מדינת ישראל לתיאור גורל היהודים בשנים 1933-1945: בהחלטת הכנסת בדבר קיום "יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות" (תשי"א/א/1951), בחוק "יד ושם: רשות הזיכרון לשואה ולגבורה" (תשי"ג/ג/1953), ובחוק "יום הזיכרון לשואה ולגבורה" (תשי"ט/ט/1959) שהחליף את ההחלטה הבלתי-מחייבת משנת 1951. המילה התקדשה ויחדה אפוא בהדרגה לציון גורל היהודים בשנים 1933-1945.

מונח זה לא היה היחיד ששימש בארץ-ישראל לתיאור ההתרחשויות באותם הימים. המונח "חורבן" בעל המשמעות הסמלית בתודעה היהודית – במושג זה מצוינים החורבנות של בית המקדש הראשון והשני, אירועים שסימנו התמוטטות ערכית, אבדן עצמאות מדינית, הגליה וגם קורבנות רבים בנפש⁴ – מופיע בדיווחים ובתיאורים של זוועות הרדיפות באירופה עוד בימי התרחשותן, מראשית מלחמת העולם השנייה ובמהלכה.⁵ ואולם, בשיח העברי הדומיננטי בארץ ישראל אחרי תום המלחמה נדחק המושג "חורבן" לשוליים על ידי המושג "השואה".

עם זאת, באירופה השתמשו במושג "חורבן" (ובדרך ההיגוי היידישית: Churban) ראשוני הניצולים דוברי היידיש, לא רק הדתיים, כמושג מוביל.⁶ גם ספרי זיכרון לקהילות השונות, שיצאו בשנים הראשונות לאחר השואה, הוכתרו לעתים קרובות במונח זה או בתרגומיו לפולנית ("Zagłada" וכן, "החורבן היהודי": "Zagłada Żydów") או לשפות אחרות. ספרו המקיף על השואה של ראול הילברג, שיצא תחילה באנגלית ב-1961, נקרא: **חורבן יהודי אירופה**.⁸ מונח זה,

למהדורה העברית עם מבוא של כותב דברים אלה, ראו: ראול הילברג, **חורבן יהודי אירופה** (ירושלים 2012).
9 למשל: רות ל-ן (ליכטנשטיין), **עדות. חורבן יהדות אירופה** (ירושלים תש"ס). בעשרים השנים האחרונות גבר השימוש ב"השואה" גם בקרב ציבור זה.

10 ביידיש, בלדינו, באנגלית, בהונגרית וברוסית.
11 חייל יהודי-פולני ששירת בצבא אנדרס (הכוח הפולני המזוין שהוקם בברית המועצות אך היה נאמן לממשלה הפולנית הגולה בלונדון), כתב מספר חודשים לאחר תום המלחמה בגלויה לבנו אהרון, שהגיע לארץ עם "ילדי טהרן": "איך טראג אין מיין הארץ, אין יידישן הארץ, דעם גרויסן, גרויליכן, שווערן פוין, פון דעם גרויזאמען היטלעריסטישן קאטאקליזם פון דער פארניכטונג פון קרובים, קינדער, פרוינד, פון 6 מיליאן קרבנות פון אונזער פאלק" (אני נושא בלבי, בלב היהודי, את הכאב הגדול, הנורא, הכבד של הקטקליזם ההיטלראי הנורא של השמדת קרובים, ילדים, חברים, של 6 מיליון קרבנות של עמנו). תודתי לאהרון דברי מקיבוץ סעד שנתן לי גלויה זו. יש פרסומים שונים שמשתמשים במילה הזאת.

12 ומקבילותיו ביידיש: "אומקום" ובאנגלית: extinction.
13 ביידיש: פארניכטונג, ובגרמנית: Vernichtung, ונרדפותיו - ביידיש: "אויסראטונג" (וגם: דער דייטשער יידן-אוסראטונג), בפולנית: eksterminacja, ובאנגלית: extermination או annihilation.

14 ondergang בהולנדית ו-Untergang בגרמנית.
15 John Petrie, "The Secular Word 'HOLOCAUST': Scholarly myths, history and 20th century meanings", *Journal of Genocide Research* 2:21 (2000), pp. 31-63

1936: 58; 1937: 46; 1938: 130; 1939: 156; 1940: 140; 1941: 128; 1942: 125; 1943: 165; 1944: 325; 1945-1964: 9709. עוד ראו: חיה ליפסקי, "המושג 'שואה' – משמעותו וגולגולו בלשון העברית מראשיתה ועד ימינו בחברה הישראלית", עבודת מ"א, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ח; Dalia Ofer, "Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-53", *Journal of Contemporary History* 31/3 (1996), pp. 567-595.

4 בבלי, גיטין, פרק הניזקין, נז ע"ב.
5 למשל: משה פראגר, "שנתיים למלחמה – שנתיים לחורבן יהדות פולין", **דבר**, 1 בספטמבר 1941/ט' באלול תש"א; "ארבע שנים לשואת יהדות פולין", **דבר**, 1 בספטמבר 1943/א באלול תש"ג; בן-ציון דינבורג, "אזעקת ירושלים!", **דבר**, 24 ביוני 1943/כד בסיון תש"ג.

6 כתב העת הראשון שהוקדש כולו לשואה, ואשר הוצא לאור על ידי היהודים במחנות העקורים בגרמניה בעריכת ישראל קפלן (בשנים 1946-1948) נקרא: **פון לעצטן חורבן. צייטשריפט פאר געשיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאצי-רעזשים**.

7 למשל: *Zagłady Ghetto w Krakowie* (Krakow: 1946).

8 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago 1961) ומהדורות מאוחרות יותר.

את השם Holocaust (1978), ושל סרטו של הבימאי היהודי-צרפתי קלוד לנצמן שהוכתרה בכותרת "שואה" (1985). לנצמן בחר דווקא במונח העברי הן בשל אהדתו לישראל, הן – ואף בעיקר – בשל מסתוריותה של המילה הזו לאוזן הלועזית, מסתוריות שהתאימה לפרשנותו את השואה כאירוע ייחודי, וגם כדי להפוך אותה למונח המציין את הגורל היהודי מידי גרמניה הנאצית (לנוכח העובדה, שבמונח Holocaust החלו להשתמש גם לציון קורבנות אחרים של המשטר הנאצי).¹⁸

לבסוף, ההיסטוריון היהודי-אמריקני ארנו מאייר, שהצליח להימלט כילד עם הוריו מלוכסמבורג עם הכיבוש הגרמני ב-1940, הציע בשנת 1988 מונח חדש, אשר לדעתו מייצג את מהות האירוע כראוי והוא אינו מעורפל: Judeocide, כלומר: "רצח היהודים".¹⁹ ואולם, מונח זה לא נקלט כמעט בשיח המחקרי, ועוד פחות מכך בשיח הציבורי. ויש לכך סיבות טובות: רבים, ובהם כותב דברים אלה, ממשיגים את אירוע השואה באופן רחב הרבה יותר מאשר פרשת רצח היהודים "בלבד". השואה הייתה מאבק רחב ומקיף של הנאציזם ושותפיו נגד "הרוח היהודית" (בגרמנית: jüdischen Geist) ובכלל זה נשאייה היהודים; מאבק שהתנהל בחזיתות רבות, ובכלל זה במדע, בתרבות, ברפואה, בשפה, במשפט ועוד. פרק הרצח היה אמנם הנורא ביותר, בוודאי מנקודת המבט היהודית, הנוצרית וההומניסטית, אך מבחינת המשטר הגרמני-נאצי הוא היה חלק ממנו.²⁰

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

f הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

18 קלוד לנצמן, **הארנב מפטגוניה** (ירושלים 2011), עמ' 421.
19 Arno Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken? The Final Solution in History* (New York: Pantheon, 1988), p. vii.

20 "The Jewish Dimension of the Holocaust in Dire Straits? Current Challenges of Interpretation and Scope", in: Norman Goda (ed.), *Jewish Histories of the Holocaust. New Transnational Approaches of the Holocaust*. (New York 2014), pp. 17-38. לוז השואה מהו – הפתרון הסופי של שאלת היהודים' או 'הרחקה מוחלטת של היהודים' והיהדות? בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), **אבני דרך** (ירושלים תשע"ה), עמ' 397-409.

האנטישמיות ורדיפות היהודים לא היו "עוד" מטרה של הנאציזם, אלא עמדו במוקד של תפיסת עולמו ושל יעדיו האפוקליפטיים;¹⁶ (ג) פרסום ספרו של אלי ויזל **לילה**, שזכה לתפוצה עולמית עצומה; במבוא שנכתב על ידי חתן פרס נובל לספרות פרנסואה מוריאק (François Mauriac) למהדורה הצרפתית (ב-1958) ושתורגם למהדורה האנגלית (1960) ולמהדורות המתורגמות לשפות רבות לאחר מכן, השתמש הלה במונח זה.¹⁷

מדוע נשארנו עם המונחים "השואה" ו-"The Holocaust"?

מגוון המונחים הראשוני נותרו בשימוש, בעיקרו של דבר, רק שניים: "השואה" ו-Holocaust. שני המונחים הללו אינם המונחים של הניצולים עצמם; "השואה" הוא המונח שנתקבל בעברית בארץ-ישראל, ו-Holocaust הוא המונח הלא-יהודי, היווני במקורו, שנתקבל תחילה באנגלית ובצרפתית, ולאחר מכן גם בשפות רבות אחרות. יתרה מזאת, מבחינת משמעותם, שני המונחים הללו אינם מלמדים את הנתקל בהם לראשונה על מה הם מצביעים בדיוק; "שואה" היא אסון, כל אסון שהוא, ו-Holocaust הוא, כפי שראינו, "קורבן עולה" ויכול להצביע על מגוון אסונות, במיוחד אסונות הקשורים לשרפה. משמע, עצם ההנחה שהמונחים הללו מכוונים את השומע לאירוע הספציפי של גורל היהודים בימי המשטר הנאצי ושותפיו מבוססת על כך שלשומע יש כבר ידע מוקדם.

הסיבות להישארותם של שני המונחים הללו בשיח משולבות זו בזו. בשל תוצאות השואה – חיסול רובה הגדול של יהדות אירופה מבחינה פיסית, והחלטתם של ניצולים רבים לעזוב את אירופה אל ארצות שמעבר לים, חלקם הגדול לארצות דוברות אנגלית (ארצות הברית, קנדה, דרום-אפריקה, אוסטרליה ובריטניה) ולארץ-ישראל דוברת העברית – התפתחו במשך עשרות שנים מחקר ופרקטיקות זיכרון של השואה, בעיקר בזירות הללו, והמונחים של הניצולים נדחקו. שני המונחים זכו בהמשך להתקבלות רחבה גם מחוץ לאנגלית ולעברית בשל התהודה העצומה שהייתה לסדרת הטלוויזיה של רשת NBC האמריקנית שנשאה

16 על התפתחות חקר השואה ראו: דן מכמן, "המחקר ההיסטורי של השואה: תולדות הדיסציפלינה במבט ממעוף הציפור", **ילקוט מורשת** ע"ד (תשס"ב/2002), עמ' 33-9.

17 "dans le fume de l'holocauste humain exigé par la Race"; "in the smoke of a human holocaust exacted by Race", François Mauriac, "Préface," in: Wiesel, *La Nuit* (Paris : Éditions de Minuit, 1958), p. 12; François Mauriac, "Foreword," in: Elie Wiesel, *Night* (New York 1960), p. 9.